

Раздзел 1

БЫХАЎ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст.

З пачатку XVI ст. у ВКЛ стала пашырацца прыватнаўласніцкае рэзідэнцыянальнае будаўніцтва, што было звязана з палітычным і эканамічным умацаваннем магнатаў. Пэўны час мураваныя магнацкія замкі мелі даволі сціплыя памеры (Геранёны, Іказнь, Дубінкі). Выключэннем з'яўляецца разбудаваны рэзідэнцыянальны комплекс Юрыя Ільніча першай чвэрці XVI ст. у Міры, але па сваіх памерах ён не мае аналагаў у ВКЛ. У апошняй чвэрці XVI – першай палове XVII ст. адбываецца росквіт рэзідэнцыянальнага будаўніцтва, а памеры і значэнне магнацкіх рэзідэнцый значна ўзраслі. У гэты час паўсталі вялікія мураваныя замкі ў Біржах, Гальшанах, Ляхавічах, Нясвіжы, Смалянах і Быхаве. Акрамя развітай жылой часткі, многія з іх мелі першакласныя фартыфікацыйныя ўмацаванні. Таму гэты перыяд з'яўляецца вельмі цікавым і важным у гісторыі архітэктуры ВКЛ.

Вывучэнне магнацкіх рэзідэнцый апошняй чвэрці XVI – першай паловы XVII ст. з'яўляецца важным не толькі для мастацтвазнаўства і гісторыі архітэктуры, а таксама дазваляе лепей зразумець гэты час. Паколькі рэзідэнцыі магнатаў былі цэнтрамі палітычнага жыцця, іх вывучэнне пралівае святло на спецыфіку грамадска-палітычнага ладу ў дзяржаве. Неабходнасць будаўніцтва і ўтрымання вялікіх рэзідэнцыянальных комплексаў, у склад якіх, акрамя ўласна сядзіб, уваходзілі таксама гарады, была выклікана шмат у чым імкненнем уласнікаў да рэарганізацыі эканамічнага ўкладу зямельных латыфундый і павышэння іх прыбытковасці¹. Таму ад рэзідэнцый залежала сацыяльна-эканамічнае развіццё вялікіх рэгіёнаў. У архітэктурнай праграме рэзідэнцыянальных будынкаў знаходзілі адлюстраванне культура і ідэйныя перакананні вышэйшых слаёў грамадства, у тым ліку характар знешніх культурных уплываў². Урэшце характар абарончых умацаванняў магнацкіх рэзідэнцый сведчыць аб узроўні ваеннай небяспекі ў тых ці іншых рэгіёнах і спецыфіцы ваеннага тэатра дзяржавы ў цэлым.

¹ Bania Z. Nowożytnie zamki polskiej magnaterii. Uwagi o reprezentacji na wybranych przykładach // *Studia nad sztuką renesansu i baroku*. T. IX : Ceremoniał i obyczaj w XVI–XVIII wieku. Lublin, 2008. S. 111–112 ; Яго ж. Pojęcie rezydencji w architekturze polskiej XVII i XVIII w. na przykładzie Podhorzec i Brodów // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.* Lublin, 2000. S. 385–388.

² Волкаў М. Абарончыя рэзідэнцыі як сімвал самарэпрэзентацыі магнатэрыі (на прыкладзе роду Радзівілаў) // *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 2015. Вып. 30. С. 67–74.

Нягледзячы на вялікае значэнне рэзідэнцый магнатаў апошняй чвэрці XVI – першай паловы XVII ст., аб гісторыі будаўніцтва і функцыянавання многіх з іх нам вядома вельмі мала. Гэтая сітуацыя тлумачыцца ў першую чаргу недахопам крыніц. Але мэтанакіраваныя пошукі ў архіва-сховішчах дазваляюць пашырыць нашыя веды аб гісторыі асобных рэзідэнцый. У прыватнасці, у выніку апрацоўкі карэспандэнцыі Хадкевічаў і Сапегаў намі выяўлены новыя звесткі пра будаўніцтва рэзідэнцыі ў Быхаве, які належаў гэтым магнацкім родам. Найбольшую каштоўнасць уяўляюць лісты мясцовых ураднікаў да ўладальнікаў. Гэтыя лісты маюць характар справаздач і змяшчаюць інфармацыю аб выкананні даручэнняў, у тым ліку аб будаўнічых і іншых працах, а таксама паведамленні аб розных падзеях, якія адбываліся ў дадзенай мясцовасці¹. Дзякуючы гэтым матэрыялам, мы можам паглыбіць нашыя веды аб Быхаве, які быў адной з самых вялікіх магнацкіх рэзідэнцый на ўсходніх землях Беларусі ў першай палове XVII ст.

Ранняя гісторыя Быхава

Гісторыя Быхава ў XV–XVI стст. даволі забытаная, аднак яе вывучэнне дазваляе зразумець важнасць гэтага паселішча для роду Хадкевічаў, якія сфарміравалі вакол яго вялікую латыфундыю і пачалі будаўніцтва рэзідэнцыі. Упершыню Быхаў згадваецца ў «Спісе рускіх гарадоў дальніх і бліжніх», датаваным канцом XIV ст.² Згадка ў гэтай крыніцы сведчыць аб наяўнасці ў Быхаве ўмацавання, бо «гарадамі», ці «градамі», у гэты час называлі менавіта ўмацаваныя аб’екты. Наступнай па храналогіі з’яўляецца згадка пра «двор Быхаў», які князь Дзмітрый Сямёнавіч Зубравіцкі з роду князёў Друцкіх разам з дваром Добасна і іншымі маёнткамі ў 1444 г. ці 1459 г. запісаў сваёй жонцы Зоф’і³. Дачка апошняй Марына Сямёнава Трабская ў 1496 г. падарыла Быхаў (фігуруе ў дакументах і як двор, і як «дворац») разам з дваром Добасна Альбрэхту Гаштольдзу (1470–

¹ Значную колькасць лістоў ураднікаў Хадкевічам і Сапегам, у якіх распавядаецца аб справах у Быхаве, удалося выявіць у бібліятэцы Літоўскай акадэміі навук імя Урублеўскіх (ф. 139) і аддзеле рукапісаў Львоўскай нацыянальнай навуковай бібліятэкі Украіны імя Васіля Стэфаніка (ф. 103).

² Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Русское летописание. М., 1979. С. 94 ; Дедук А. В. «Список русских городов дальних и ближних»: история изучения // Русский книжник. М., 2015. С. 129–141.

³ Lietuvos Metrika. Knyga 1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1. Vilnius, 1998. № 393. У 1470 г. запіс аб перадачы згаданых маёнткаў быў пацверджаны Казімірам, прычым у гэты час князь Дзмітрый Сямёнавіч згадваецца ўжо як нябожчык (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 57). Паколькі запіс быў зроблены 31 мая 7 індыкту, гэта мог быць або 1444 г., або 1459 г.

1539)¹. У 1515 г. Жыгімонт I надаў гэтаму магнату дадаткова маёнтак Тайманавы². Але пасля смерці яго сына Станіслава (каля 1507–1542), які не пакінуў нашчадкаў, усе землі Гаштольдаў разам з быхаўскім дваром перайшлі ва ўласнасць вялікага князя.

Быхаўскі маёнтак Гаштольдаў быў толькі часткай колішняй быхаўскай воласці, падзеленай, як вынікае з крыніц, ужо ў канцы XIV ст. Другой яе часткай разам з вёскамі на паўночны захад ад Быхава валодаў Іван Хадкевіч (пам. каля 1484)³. Пазней гэты маёнтак перайшоў яго сыну Аляксандру (1457–1549). У першай палове XVI ст. Быхаў атрымаў права на гандаль, г. зн. у юрыдычным плане быў ператвораны ў «места», ці горад. Так, у 1529 г. згадваецца быхаўскі «мешчанін» Аляксандра Хадкевіча Іван Бык, які вёў замежны гандаль, што, дарэчы, ускосна сведчыць аб заможнасці паселішча ўжо ў той час⁴. Акрамя таго, «места» Быхаў згадваецца сярод спадчыны Гаштольдаў⁵. Верагодна, горад быў падзелены паміж двума ўласнікамі. На гэта ўказвае і судовая справа 1541 г., паводле якой і Аляксандр Хадкевіч, і Станіслаў Гаштольд мелі сваіх асобных быхаўскіх ураднікаў⁶.

Пасля смерці Аляксандра Хадкевіча яго сыны Геранім (1500–1561), Рыгор (пам. 1572) і Юрый (1524–1569) падзялілі маёнткі бацькі. Прычым у дзельчым акце Быхаў быў згаданы першым і перадаваўся старэйшаму брату Гераніму, што сведчыць аб вялікім значэнні гэтага маёнтка для роду⁷. У 1556 г. Жыгімонт II Аўгуст надаў Рыгору Хадкевічу адразу два зямельныя комплексы: колішняю гаштольдаўскую частку Быхава разам з дваром Добасна і «двор» Быхаў з вёскамі Холстава, Людчыцы, Камарычы, Тайманавы, Абідавічы, Лазаравічы і Палкі⁸. Апошні маёнтак уяўляў сабой трэцюю частку колішняй быхаўскай воласці і пазней атрымаў назву Новы Быхаў. Для перадачы гэтых зямель на месца быў высланы ранейшы быхаўскі дзяржаўца князь Іван Васільевіч Саламярэцкі⁹. У 1560 г. Геранім

¹ Lietuvos Metrika. Knyga 1. № 372, 401, 455 ; В. Насевіч. Друцкае княства і князі Друцкія // Беларусь: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя. Смаленск, 2015. С. 353–354.

² Lietuvos Metrika. Knyga 1. № 457.

³ Там жа. № 321.

⁴ Lietuvos Metrika (1528–1547): 6-oji Teismų knyga. Vilnius, 1995. № 116.

⁵ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). КМФ-18. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 277.

⁶ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). Ф. 694. Воп. 7. Спр. 832.

⁷ Kossakowski S. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. Warszawa, 1859. T. 1. S. 313–318.

⁸ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). КМФ-18. Воп. 1. Спр. 35. Арк. 277 ; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius. F. 18. № 139. Рэстр папераў Стара- і Новабыхаўскага графстваў. 1541–1751. L. 2–2v; № 140. Архіўная кніга Быхаўскага графства. 1541–1751. P. 5.

⁹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў 43. Мінск, 2003. № 16.

Хадкевіч выкупіў частку быхаўскага маёнтка, якая знаходзілася ў заставе ў Марыі Янавай Гарнастай. У тым жа годзе браты Хадкевічы абмяняліся землямі ў быхаўскім маёнтку паміж сабой і такім чынам дакладна размежавалі свае часткі¹. У выніку ўтварылася вялікая зямельная латыфундыя, якая сучаснікамі ўспрымалася як сумеснае валоданне Хадкевічаў² і, верагодна, мела важнае значэнне для ўмацавання пазіцый роду ў ВКЛ. Большая частка Быхава, магчыма, належала Гераніму Хадкевічу, бо ў 1568 г. падаткі з Быхава сплочваў не Рыгор Хадкевіч, а сын Гераніма Ян (каля 1530–1579), якому пасля смерці бацькі ў 1561 г. адышла яго частка быхаўскай латыфундыі³. Прычым у валоданне Быхавам Ян Хадкевіч уступіў адразу, у той час як іншымі маёнткамі бацькі (Мыш, Свіслач і інш.) пэўны час кіравала яго маці Ганна⁴. Аб тым, што малады магнат адразу ўзяўся за справы свайго быхаўскага маёнтка, сведчыць прывілей на заснаванне мястэчка ў Гарадцы непадалёк ад Быхава, выдадзены вялікім князем на яго імя ў 1561 г.⁵

Сярод быхаўскіх дакументаў у архіве Сапегаў захоўваўся прывілей, выдадзены ў 1560 г. вялікім князем Рыгору Хадкевічу на заснаванне горада і замка. Аднак незразумела, якім чынам ён тычыўся самога Быхава, бо месца, дзе планавалася збудаваць замак і заснаваць горад, у апісанні дакумента не названа⁶. Магчыма, праз атрыманне гэтага прывілея Рыгор Хадкевіч мог паспрыяць развіццю Быхава, часткай якога ён валодаў. Разам з тым гэты прывілей мог тычыцца зусім іншага паселішча, напрыклад Новага Быхава. У 1572 г. Рыгор Хадкевіч памёр, а яго сыны не пакінулі нашчадкаў, у выніку чаго землі магната, у тым ліку значная частка быхаўскай латыфундыі, перайшлі ў валоданне іншых родаў. Нягледзячы на значнае змяншэнне быхаўскага маёнтка Хадкевічаў, новазбудаваны замак і большая частка Быхава засталіся ва ўласнасці роду і пазней перайшлі ў спадчыну сынам Яна Хадкевіча. У XVII ст. Сапегі змаглі вярнуць частку страчаных зямель, у тым ліку Новы Быхаў, і ізноў далучылі іх да быхаўскай латыфундыі.

Асобна трэба спыніцца на праблеме першага быхаўскага замка. Так, у пачатку Старадубскай вайны з Маскоўскай дзяржавай у 1534 г.

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 139. L. 2v; № 140. P. 6.

² Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566). Мінск, 2001. № 32.

³ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 140. P. 253.

⁴ Там жа. P. 252.

⁵ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). КМФ-18. Воп. 1. Спр. 41. Арк. 213 адв.

⁶ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 139. L. 2v; № 140. P. 5–6.

згадваецца «замак Быхаў», які належаў Аляксандру Хадкевічу¹. Але ў гэтым выпадку, верагодна, меўся на ўвазе ўмацаваны двор, якім валодаў яшчэ Іван Хадкевіч, бо ў дзельчым акце 1549 г. замак у Быхаве не згадваўся. Пры гэтым у крыніцах першай паловы XVI ст. сустракаюцца звесткі, якія дазваляюць меркаваць, што меўся яшчэ адзін «замак Быхаў», які меў асобную воласць і належаў вялікаму князю². Недзе ў першай палове – сярэдзіне XVI ст. замак Быхаў ад караля і замак Рагачоў ад каралевы трымаў Павел Папяльжынскі³. У крыніцах няма звестак аб тым, каб нейкі замак меўся на землях, што належалі Гаштольдам і ў далейшым перайшлі ва ўласнасць вялікага князя. Разам з тым вядома, што пры перадачы ў 1556 г. Рыгору Хадкевічу Быхава, які пазней стаў называцца Новым, там згадваўся двор. На нашу думку, гэта і быў той самы вялікакняжацкі замак, які да сярэдзіны XVI ст. ужо прыйшоў у заняпад. Аб тым, што вялікі князь надаваў мала ўвагі гэтаму ўмацаванню, сведчыць выдадзены ў 1545 г. дазвол на выкарыстанне яго быхаўскіх падданных на будаўніцтве замка ў Рагачове⁴. Іншымі словамі, манарх не бачыў патрэбы ў тым, каб будаваць ці рамантаваць свой быхаўскі замак, а неўзабаве ўвогуле аддаў яго ў прыватнае валоданне. Тым не менш гэта было даволі значнае ўмацаванне, якое ў другой палове – сярэдзіне XVII ст. было адноўлена і выкарыстоўвалася па прамым прызначэнні. Паводле археалагічных даных, вал гэтага замка датуецца XIV–XVII стст.⁵. Такім чынам, можна выказаць гіпотэзу, што менавіта тут мог знаходзіцца «град» Быхаў, згаданы ў «Спісе гарадоў рускіх дальніх і бліжніх» канца XIV ст. У сваю чаргу, назвы «Стары Быхаў» і «Новы Быхаў» з’яўляюцца пазнейшымі: яны сталі выкарыстоўвацца з сярэдзіны – другой паловы XVII ст., пасля таго як Сапегі далучылі да свайго Быхава маёнтак Быхаў-Тайманава. Такім чынам, у іх адлюстраваны не рэальны ўзрост гэтых паселішчаў, а паслядоўнасць фарміравання сапегайскай латыфундыі.

Падагульняючы папярэднія разважанні, яшчэ раз звернем увагу на факт існавання ў XV–XVI стст. у межах сучаснага Быхава двух двароў. Верагодна, адзін з іх вярта атаясамліваць з невялікім гарадзішчам, якое знаходзіцца ў 0,3–0,4 км на поўдзень ад цэнтра горада і датуецца археолага

¹ Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI века. М. ; Варшава, 2002. С. 73.

² Там жа. С. 121, 122.

³ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1087. Арк. 64.

⁴ Lietuvos Metrika. Knyga 1. № 387.

⁵ Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1. С. 138.

X–XIII стст¹. На нашу думку, гэта мог быць двор Дзмітрыя Сямёнавіча Зубравіцкага, якім у першай палове XVI ст. валодалі Гаштольды, а ў трэцяй чвэрці XVI ст. — Рыгор Хадкевіч. У сваю чаргу, двор, якім ужо з канца XV ст. валодалі Хадкевічы, мог размяшчацца на месцы, дзе ў трэцяй чвэрці XVI ст. быў узведзены замак, або недзе побач з ім. Цалкам верагодна, што двор Хадкевічаў знаходзіўся на поўнач ад замка, а ў пачатку XVII ст. яго зямля была перададзена кляштару латэранскіх канонікаў, заснаванаму ў гэты час. Такая лакалізацыя гэтых двароў тлумачыцца шэрагам ускосных фактаў. Так, землі, якія належалі Хадкевічам, у канцы XVI ст. размяшчаліся на паўночны захад ад Быхава, а Дзмітрый Сямёнавіч Зубравіцкі, верагодна, валодаў часткай быхаўскай воласці на паўднёвы захад ад горада, паколькі ў гэтым баку знаходзіўся двор Добасна. Лагічным выглядае і наданне Рыгору Хадкевічу двара на поўдзень ад Быхава разам з Новым Быхавам і яго воласцю. У гэтым выпадку магнат мог аб'яднаць іх у адзін маёнтак. У сваю чаргу, верагодна, у 1560-я–1570-я гг. Янам Хадкевічам на месцы старога хадкевічаўскага двара ці побач з ім быў узведзены новы драўляна-земляны замак, на месцы якога пазней паўстала мураваная рэзідэнцыя. Тады ж была праведзена лакацыя — закладзены новы горад з вялікім рынкам у цэнтры і рэгулярнай сеткай вуліц. У сваю чаргу, далакацыйны горад першай паловы XVI ст. мог размяшчацца недзе паміж дварамі Хадкевічаў і Гаштольдаў і не мець рэгулярнай планіроўкі.

Стварэнне рэзідэнцыі пры Яне Каралю Хадкевічу

Пасля смерці Яна Хадкевіча ў 1579 г. яго маёнтакі пэўны час знаходзіліся ў сумесным валоданні сыноў — Аляксандра (1560–1626) і Яна Караля (1570(?)–1621)². Вядома, што ў 1590 г., калі на Быхаў напалі нізавыя казакі, замак, які здолеў абараніцца, знаходзіўся ва ўласнасці братаў Хадкевічаў³. У 1592 г. у выніку канчатковага падзелу маёмасці паміж імі Быхаў адышоў Яну Каралю. Апошні ў 1601 г. здолеў праз замену з Шчасным Яраславам Галаўчынскім завалодаць той часткай Быхава, якая,

¹ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць. Мінск, 1986. С. 130.

² Доўгі час лічылася, што Ян Караль нарадзіўся ў 1560 ці 1561 г., але, паводле апошніх даследаванняў польскіх гісторыкаў, гетман павінен быў нарадзіцца паміж 1570 і 1572 гг. (Жойдзь К. Захады Сапегаў па атрыманні ўладанняў Яна Караля Хадкевіча пасля яго смерці // АРСНЕ. 2016. № 3. С. 375).

³ Наезд низовых казаков на город Быхов. 4.П.1590 // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильня, 1867. Т. 1. С. 175–178.

верагодна, у свой час належала Рыгору Хадкевічу, і стаў адзінаасобным уласнікам горада¹.

У папярэдняй публікацыі намі была выказана думка, што Я. К. Хадкевіч па шэрагу прычын не мог ініцыяваць маштабнае будаўніцтва ў Быхаве. Па-першае, першапачаткова, будуючы сваю вайсковую кар’еру, ён быў вымушаны выдаткоўваць значныя сродкі на войска (у 1605 г. ён заняў пасаду вялікага літоўскага гетмана)². Па-другое, у 1607–1620 гг. укладваў значныя рэсурсы ў будаўніцтва бастыённага замка ў Ляхавічах³. Аднак больш глыбокае вывучэнне крыніц паказала памылковасць гэтага меркавання.

Мал. ... Ян Караль Хадкевіч. Партрэт першай чвэрці XVII ст.

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 139. L. 4–4v, 6v–7; № 140. P. 8–9.

² Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 21–22.

³ Волкаў М. Будаўніцтва бастыённага замка Яна Караля Хадкевіча ў Ляхавічах // Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.) : зб. навук. пр. / пад рэд. А. М. Янушкевіча. Мінск, 2014. С. 343–356.

Як вынікае з карэспандэнцыі, будаўнічыя работы ў Быхаве Я. К. Хадкевіч пачаў паралельна з узвядзеннем Ляхавіцкага замка. Аб «пачатку валоў» у Быхаве згадваецца ў лісце мясцовага ўрадніка Міхайлоўскага да гетмана ад 18 чэрвеня 1611 г. У ім служэбнік запрашаў Я. К. Хадкевіча прыехаць асабіста і прасіў «работу, дрэнная ці добрая, каб Ваша Міласць агледзеў, каб пазней не шкадаваць, лягчэй было б направіць пакуль не высока»¹. Размова ў дадзеным выпадку ішла, відавочна, пра пачатак насыпання земляных умацаванняў вакол горада. Прычым з ліста выразна бачна, што гетман, які меў вялікі вайсковы вопыт, асабіста кантраляваў будаўніцтва ўмацаванняў. У лісце, складзеным Я. К. Хадкевічам у 1616 г., ужо згадваецца пра «замак і вал», на якіх былі ўсталяваны гарматы². З пазнейшых крыніц вядома, што бруствер намерсе валоў Быхава быў зроблены з драўляных зрубаў, якія былі напоўнены пяском, а намерсе закладзены каменнем. Іх вышыня на паўлокця перавышала рост чалавека³.

Пра будаўнічыя работы на замку ў карэспандэнцыі Я. К. Хадкевіча не ўдалося знайсці ніводнай згадкі. Аднак калі зяць гетмана Ян Станіслаў Сапега (1589–1635) пасля спрэчак з іншымі прэтэндэнтамі за права валодання Быхавам змог узяць яго пад свой кантроль, магнат меў справу з няскончанай папярэднім уласнікам мураванай рэзідэнцыяй⁴. З гэтага вынікае, што будаўніцтва пачалося пры Я. К. Хадкевічу. Вядома, што ў 1614 г. з Цімкавіч у Быхаў былі высланы двое «стрыхарыкаў» для вырабу цэглы⁵. Магчыма, дадзены факт сведчыць аб нарыхтоўцы будаўнічых матэрыялаў для ўзвядзення мураванага палаца. Аднак на вядзенне буйнамаштабных будаўнічых работ і ў Ляхавічах, і ў Быхаве ў гетмана не хапала сродкаў. Большая частка рэсурсаў канцэнтравалася на Ляхавіцкім замку. Так, у 1618 і 1619 гг. Я. К. Хадкевіч загадаў прыбыткі з усіх сваіх маёнткаў, у тым ліку Быхава, накіроўваць на заканчэнне рэзідэнцыі ў Ляхавічах⁶. Таму

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 2823. P. 4. Міхайлоўскі да Я. К. Хадкевіча. Быхаў, 18.VI.1611.

² AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych). AR. Dz. XXIII. T. 28. Sygn. 4. S. 13–15.

³ ЛІННБУ ВР (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 103. Оп. 1. Т. 5. Арк. 21. Е. Бака да Я. С. Сапегі. Іказнь, 21.II.1626.

⁴ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 7–8. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 6.V.1624.

⁵ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 757. P. 1. С. Здзітавецкі да Я. К. Хадкевіча. 26.III.1614.

⁶ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3238. S. 96. Я. К. Хадкевіч да К. Каменскага. Вязьма, 26.I.1618; S. 99–100. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Гарадзішча, 20.II.1618; S. 134. Я. К. Хадкевіч да К. Каменскага. Крэтынга, 14.VI.1619.

будаўніцтва быхаўскай рэзідэнцыі вялося вельмі марудна і ўрэшце не было завершана да смерці магната.

Узвядзенне мураванай рэзідэнцыі ў Быхаве, па ўсёй верагоднасці, пачалося на месцы старога драўляна-землянога замка, збудаванага ў трэцяй чвэрці XVI ст. Я. Хадкевічам. Рэшткі падобных правільных па форме драўляна-земляных замкаў гэтага магната захаваліся ў Шклове і Мышы. Таму новы замак, верагодна, пераняў планіроўку папярэдняга. У 1611 г. у адным з лістоў гетмана называецца сталовая ізва ў Быхаве¹. Яна, відавочна, знаходзілася ў драўляным палацы на тэрыторыі замка. У 1617 г. згадваецца, што гетман меў тры кухні: у Ляхавічах, у Быхаве і ў вайсковым лагеры². Такім чынам, нягледзячы на павольнае будаўніцтва мураванага палаца, Я. К. Хадкевіч актыўна карыстаўся сваёй быхаўскай рэзідэнцыяй. Аб гэтым сведчыць і запрашэнне гетманам у Быхаў латэранскіх канонікаў для заснавання кляштару. Чацвёрта манахаў з Кракава прыбылі ў Быхаў вясной 1618 г. Ім быў перададзены дом памерлага быхаўскага ўрадніка, а для новага служэбніка было вырашана збудаваць новы³.

Унікальным з'яўляецца той факт, што Я. К. Хадкевіч наважыўся на будаўніцтва адразу дзвюх вялікіх рэзідэнцый: у Ляхавічах і Быхаве. Верагодна, гэта тлумачыцца рознымі функцыямі і ролямі гэтых сядзіб. Магутны бастыённы замак у Ляхавічах уяўляў сабой рэзідэнцыю новага тыпу, якая, акрамя забеспячэння надзейнай абароны, з'яўлялася таксама новай формай рэпрэзентацыі палітычнага і сацыяльнага статусу яго ўласніка⁴. Выбар Ляхавіч для ўзвядзення сядзібы такога кшталту тлумачыцца блізкасцю паселішча да палітычных цэнтраў дзяржавы. У сваю чаргу, Быхаў знаходзіўся на ўсходняй мяжы дзяржавы і магчымасці яго выкарыстання для рэпрэзентацыі ў палітычнай дзейнасці былі абмежаваныя. Аднак гэтае паселішча было цэнтрам найбольшай зямельнай латыфунды Я. К. Хадкевіча, а яго жыхары атрымлівалі значныя прыбыткі ад гандлю па Дняпры. Таму асноўныя намаганні былі скіраваны на ўзвядзенне абарончых умацаванняў вакол самога паселішча. Ператварэнне Быхава

¹ Я. К. Хадкевіч да С. Хадкевіч. Рыга, 24.II.1611 // *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece Ordynacyi Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego* / oprac. Wł. Chomętowski. Warszawa, 1875. S. 94.

² BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3238. S. 87–89. К. Каменскі. Ляхавічы, 28.XI.1617.

³ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3236. S. 483. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Быхаў, 15–20.II.1618; Rkps 3238. S. 106. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Гарадзішча, 3.IV.1618.

⁴ Волкаў М. Абарончыя рэзідэнцыі як сімвал самарэпрэзентацыі магнатэрыі (на прыкладзе роду Радзівілаў). С. 70–71.

ў горад-фартэцыю давала магчымасць забяспечыць абарону мяшчанам, а разам з тым дэмаграфічны і эканамічны патэнцыял усёй латыфундыі. У сваю чаргу абарончы патэнцыял замка ў Быхаве пасля яго перабудовы Я. К. Хадкевічам і яго наступнікам Я. С. Сапегам знізіўся. Новазбудаваная мураваная рэзідэнцыя выконвала найперш рэпрэзентацыйныя і адміністрацыйныя функцыі.

Раптоўная смерць у 1613 г. Гераніма Хадкевіча (1597–1613), які быў адзіным сынам гетмана, паставіла апошняга перад праблемай вызначэння будучыні яго ўладання. У сувязі з адсутнасцю ў Я. К. Хадкевіча нашчадкаў мужчынскага полу маёнткі павінны былі праз яго адзіную дачку адысці ў валоданне іншых родаў. Але гетман вырашыў захаваць Быхаў у валоданні Хадкевічаў і па прыкладзе Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіроткі заснаваць на ім ардынацыю, якая б заставалася непадзельнай і перадавалася толькі мужчынскім прадстаўнікам роду Хадкевічаў. У 1616 г. гетман склаў запіс, паводле якога Быхаў павінен быў адысці яго брату Аляксандру, а ў выпадку смерці апошняга — іншаму мужчынскаму прадстаўніку роду Хадкевічаў. У судовыя кнігі Аршанскага павета гэты запіс быў унесены ў пачатку 1619 г.¹ Аднак для стварэння ардынацыі патрабавалася згода сойма, якой магнат не атрымаў. Таму яго зяць Я. С. Сапега змог абскардзіць гэты запіс і завалодаць Быхавам². Імкненне Я. К. Хадкевіча да заснавання ардынацыі тлумачыць яго ўвагу да разбудовы рэзідэнцыі. Прыклады іншых магнатаў ВКЛ сведчаць аб тым, што гэтыя дзве з’явы былі цесна звязаныя паміж сабой і з’яўляліся важнымі элементамі стратэгіі па ўмацаванні пазіцый родаў у палітычным жыцці краіны на доўгую перспектыву. Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка стварыў ардынацыю і разбудаваў сядзібу ў Нясвіжы, Крыштаф Радзівіл — у Біржах, Павел Сапега — у Гальшанах, Сымон Самуэль Сангушка — у Смалянах. Біржанскае княства, гальшанская і смалянская латыфундыі фармальна не сталі ардынацыямі, тым не менш іх уласнікі намагаліся стварыць на іх падставе непадзельныя зямельныя комплексы для нашчадкаў.

20 чэрвеня 1621 г., літаральна за некалькі месяцаў да смерці, Я. К. Хадкевіч склаў тэстамент, паводле якога запісаў сваёй маладой жонцы Ганне Алаізе з Астрожскіх (1600–1654) значную частку сваіх

¹ AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych). AR. Dz. XXIII. T. 28. Sygn. 4. S. 13–15.

² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 139. L. 9v, 18v–19; № 140. P. 12; Жойдзь К. Захады Сапегаў па атрыманні ўладанняў Яна Караля Хадкевіча пасля яго смерці. С. 389–391.

маёнткаў у ВКЛ, у тым ліку Быхаў¹. З гэтага вынікае, што планы магната адносна быхаўскай латыфунды ў апошнія гады яго жыцця не набылі пэўнай яснасці. Гэтым можа тлумачыцца як адсутнасць намаганняў з боку Я. К. Хадкевіча па зацвярджэнні быхаўскай ардынацыі на сойме Рэчы Паспалітай, так і незавершанасць будаўніцтва мясцовай рэзідэнцыі.

Разбудова рэзідэнцыі пры Яне Станіславе Сапегу

Пасля смерці Я. К. Хадкевіча некалькі гадоў працягваліся спрэчкі за яго спадчыну паміж жонкай Ганнай, братам Аляксандрам і зяцем Янам Станіславам Сапегам, жанатым з адзінай дачкой гетмана Ганнай. Урэшце большая частка маёмасці, у тым ліку дзве галоўныя рэзідэнцыі ў Ляхавічах і Быхаве, адышла зяцю. Кантроль над Быхавам Я. С. Сапега атрымаў не пазней за 1624 г. і ў далейшым прыклаў шмат намаганняў для яго разбудовы. У шматлікай карэспандэнцыі быхаўскіх ураднікаў з магнатам, якая захавалася да нашага часу, можна знайсці многа звестак пра завяршэнне будаўніцтва палаца ў замку і пра ўзвядзенне гарадскіх умацаванняў.

Мал. 2. Ян Станіслаў Сапега

¹ Kempa T. “Przezacna matrona” Anna Alojza Chodkiewiczowa, córka Anny za Sztemberku Ostrogskiej, protektorka jezuitów // *Острозька давнина : науковий збірник*. Остріг, 2014. Вип. 3. S. 66–67.

Ужо ў студзені 1624 г. у Быхаў быў накіраваны ляхавіцкі цесля Юрка з мэтай нарыхтоўкі і сплаву лесу для будаўнічых работ. Быхаўскі ўраднік Адам Юдыцкі адзначаў, што знайсці іншага здольнага цеслю для работ у палацы ў гэтым краі цяжка, а ў выпадку неабходнасці трэба будзе наймаць у Вільні. Вясной для ўзгаднення да Я. С. Сапегі былі высланы формы аздаблення вокнаў і дзвярэй, зробленыя рэзчыкам Васілеўскім. Адначасова рабіліся захады па пошуках муляра для заканчэння сцен і вывядзення скляпенняў у палацы. А. Юдыцкі пісаў, што муроўку сцен мог скончыць і чаляднік, але для больш складаных работ трэба шукаць кваліфікаванага майстра¹.

Першапачаткова было вырашана звярнуцца да муляра Урбана з Вільні, які, як вынікае з лістоў, пачаў будаваць мураваны замак у Быхаве яшчэ пры Я. К. Хадкевічу. Супрацоўніцтва з Урбанам для ўраднікаў Я. С. Сапегі складвалася не найлепшым чынам, тым не менш ён працаваў у Быхаве да 1627 г. Вясной з пачаткам будаўнічага сезона за ім і яго памочнікамі ў Вільню пасылалі падводы, а таксама давалі задатак. У 1626 г. Урбану было выслана 100 злотых, у 1627 г. — 100 коп грошаў і 8 падвод, у 1628 г. — 300 злотых. У Быхаве майстра і яго чаляднікаў забяспечвалі харчаваннем. Увосень з заканчэннем будаўнічага сезона яны вярталіся дадому².

У 1625 г. з Вільні прыехалі двое муляроў, якія працавалі над завяршэннем муроў. Пасля гэтага цесля пачаў класці на сцены бэлькі і ўзводзіць дах. У 1626 г. Урбан прыехаў з некалькімі таварышамі. Па прыездзе ён атрымаў 150 злотых і яшчэ 100 злотых далі яго чэлядзі. Астатнія грошы мусілі быць выплачаны па завяршэнні работ. Аднак у вызначэнні абавязкаў муляра паўсталі праблемы. Урбан, якога А. Юдыцкі назваў «надзвычай дрэнным і ўпартым» (*dziwnie zły i uparty*), быў згодны ўзвесці скляпенні і коміны, але падвалы і шчыт на версе камяніцы без дадатковай дамовы рабіць адмаўляўся. Пры гэтым ураднік адзначыў, што кантракт Я. К. Хадкевіча з муляром не захаваўся. У 1626 г. будаўнічыя работы на замку дасягнулі значных маштабаў і паглыналі значныя сродкі, асноўная частка якіх ішла з прыбыткаў быхаўскага маёнтка. Шмат грошай пайшло на жалеза, якое выкарыстоўвалася для ўмацавання муроў, акавання бэлек

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 542. P. 5. А. Быхавец да Я. С. Сапегі. Цімкавічы, I.1624; № 1837. P. 14–15. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 8.I.1624; P. 7–8.

² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 24–25. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 26.IV.1627; № 4912. P. 35. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 8.IX.1628; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка відділ рукописів. Ф. 103. Оп. 1. Т. 5. Арк. 127–129. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 29.III.1626; Арк. 193–197. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 13.V. 1626.

і крокваў, а таксама на латныя і гонтавыя цвікі. Прычым мясцовае жалеза не задавальняла майстроў па якасці і даводзілася закупаць прывазнае, кошт на якое быў высокі. Грошы і прадукты харчавання ішлі на шматлікіх рамеснікаў — муляроў, цесляў, сталяроў і кавалёў. Што цікава, рамы для вокнаў быхаўскага палаца меркавалася вырабіць у Ляхавічах, куды сталярам былі высланы абмеры. Відаць, пасля ўзвядзення ляхавіцкай рэзідэнцыі там меліся кваліфікаваныя спецыялісты, якіх імкнуліся выкарыстоўваць пры будаўніцтве замка ў Быхаве. Па словах А. Юдыцкага, у 1627 г. выдаткі на будаўніцтва значна ўзраслі, што было звязана з пачаткам работ унутры палаца. Да згаданых вышэй рамеснікаў дадаліся таксама слесар, шкляр і пячур¹.

Дзякуючы лістам Максіміліяна Хацімоўскага, прысланага ў Быхаў у якасці рэвізора, шмат вядома пра будаўнічыя работы ў 1628 г. Пасля смерці А. Юдыцкага ў тым жа годзе ён асабіста адказваў за ўзвядзенне мураванай рэзідэнцыі. У сакавіку 1628 г. у Вільню былі высланы падводы па Урбана, а тым часам на замку ўжо працавалі цеслі, сталяры і шкляры. Ізноў выявіліся праблемы з будаўнічымі матэрыяламі: не хапала жалеза, шкла і свінцу. Завозіць іх даводзілася з Каралаяўца. Нягледзячы на высланы задатак, муляр так і не з'явіўся ў Быхаве і не скончыў работы паводле дамовы, на што з абурэннем наракаў М. Хацімоўскі. Урэшце летам ураднік пачаў шукаць новага майстра для заканчэння палаца. Прычым М. Хацімоўскі не спадзяваўся, што ў гэтым годзе атрымаецца пакласці хаця б адну цагліну ў замку. Аднак яму пашанцавала, і ў канцы лета ў Быхаве з'явіўся муляр-немец, які перад гэтым 10 гадоў працаваў на будаўніцтве замка Сымона Самуэля Сангушкі ў Смальянах². Пэўны час майстар згубіў на набор чэлядзі, але ў пачатку верасня змог прыступіць да працы. М. Хацімоўскаму было вядома, што Быхаў неўзабаве збіраецца наведаць гаспадар, аднак ураднік не быў упэўнены, што палац паспеюць дарабіць да яго прыезду. Тым не менш работы ішлі хутка, і ўжо ў кастрычніку М. Хацімоўскі пісаў, што магнат зможа спыніцца ў самім палацы. Да канца 1628 г. былі скончаны прыгожа аздоблены ганак перад палацам, сталовая ізва,

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 12. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 31.V.1625; P. 13. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, [1625]; P. 24–25; P. 27–29. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 22.III.1627; P. 35–36. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 26.IX.1627; № 4912. P. 35; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника відділ рукописів. Ф. 103. Оп. 1. Т. 5. Арк. 127–129; Арк. 193–197.

² Дадзеная згадка, між іншым, дазваляе вызначыць час узвядзення Смальянскага замка — 1617–1626 гг.

2 пакоі, 2 сяней, капліца, якая знаходзілася ў вежы, прыбудаванай з усходняга боку да палаца. Будаўніцтва самой вежы таксама было завершана: у верасні на ёй быў усталяваны абабіты белай бляхай купал з залацістым крыжам на версе. Усе згаданыя пакоі прызначаліся для размяшчэння гаспадара. У іх былі зроблены печы, коміны, падлогі, вокны і дзверы. Апошнія атрымалі каштоўныя замкі, якія вырабляў спецыяльна наняты і прывезены ў Быхаў майстар. Акрамя пакояў для гаспадара, былі таксама скончаны два жылыя памяшканні для слуг на першым паверсе. Усяго за год на розныя патрэбы ў Быхаве, і найперш на будаўніцтва замка, М. Хацімоўскім было выдаткавана 6800 злотых¹.

Мал. 3. Казімір Леў Сапегі. Гравюра 1644 г.

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 40–41. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 28.VIII.1628; № 4912. P. 35; P. 37–38. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 11.X.1628; P. 39–40. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 15.XII.1628.

Скончыць работы ў палацы планавалася ў 1629 г. Як пісаў М. Хацімоўскі, важным было, каб сам Я. С. Сапега прыехаў, аглядзеў зробленае і выказаў сваё меркаванне па завяршэнні будаўніцтва¹. На жаль, аб далейшых работах у Быхаве ў нас няма дакладнай інфармацыі. Пасля заканчэння палаца, верагодна, былі ўзведзены яшчэ некаторыя будынкі на тэрыторыі замка. У прыватнасці, вядома, што будаўнічыя работы ў рэзідэнцыі ішлі ў 1630 г.² З рэестра выдаткаў Я. С. Сапегі за 1632 г. вядома, што пры яго двары меўся надворны архітэктар, які мог кіраваць будаўніцтвам у Быхаўскім замку³. У самім жа Быхаве жылі і працавалі на замак рамеснікі розных спецыяльнасцей. Пра іх вядома з пазнейшых наданняў Казіміра Льва Сапегі (1609–1656), які з’яўляўся малодшым братам Яна Станіслава і атрымаў Быхаў пасля яго смерці ў 1635 г. У гэтых дакументах згадваюцца згармайстар Валенты і яго наступнік Ян Куркевіч. Апошні называецца касцёльным згармайстрам, што сведчыць аб наяўнасці гадзінніка на вежы ці званіцы касцёла. Але ці меўся ў азначаны час гадзіннік у самім замку, невядома. Пры Я. С. Сапегу ў Быхаве ўтрымліваўся замкавы каваль Грышка Харкевіч. Акрамя таго, у 1637 г. К. Л. Сапега наняў слесара Яна Кухляровіча, які сярод іншага мусіў вырабляць «замкі, завесы і скоблі ў Быхаўскім замку»⁴.

Адначасова з завяршэннем мураванай рэзідэнцыі ў Быхаве пры Я. С. Сапегу актывізаваліся работы на абарончых умацаваннях горада. Узвядзенне валоў вялося ўжо ў 1625 г. Прычым у некаторых месцах іх сыпалі «з фундаменту». Гэта можа сведчыць аб пэўнай змене абрысу абарончых умацаванняў. У тым жа годзе згадваецца вялікі кавальер — адзін з ужо існуючых элементаў абарончых умацаванняў горада⁵. Вясной 1627 г. А. Юдыцкі ў лісце да Я. С. Сапегі абяцаў паслаць з Быхава ў Іказнь валмайстра. Верагодна, у Быхаве быў не адзін спецыяліст па насыпанні валоў, бо з пазнейшых крыніц вынікае, што работы на гарадскіх умацаваннях не спыняліся. У 1628 г. на насыпанні валоў былі задзейнічаны і

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 41–42. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 4.I.1629; P. 47–48v. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 3.II.1629.

² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 4969. P. 14–15. Г. Цехановіч да Я. С. Сапегі. Быхаў, 16.VI.1630.

³ VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius). F. 4. № 34104. Скарбавыя кнігі Я. С. Сапегі.

⁴ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 1653. Копіі розных актаў, якія тычацца адміністрацыі маёнткаў, К. Л. Сапегі. 1635–1648. S. 80–83 ; LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 17. № 108. Зборнік скаргаў быхаўскіх падданных да К. Л. Сапегі. S. 13.

⁵ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 13.

мяшчане, і сяляне з воласці, «як і перад тым», хаця работы ішлі цяжка з-за шматлікіх дажджоў. Пра насыпанне валоў у Быхаве ў 1629–1630 гг. у сваіх лістах да Я. С. Сапегі згадваў Г. Цехановіч¹.

Па ўсёй верагоднасці, пры Я. С. Сапегу абарончыя ўмацаванні былі рэфармаваны паводле правілаў старагаландскай фартыфікацыйнай сістэмы і набылі той выгляд, які бачны на панараме горада другой паловы XVII ст. і планах XVIII–XIX стст. Распаўсюджванне старагаландскай фартыфікацыі ў ВКЛ пачалося ў 1620-я гг., а важным стымулам для гэтага стала вайна Рэчы Паспалітай са Швецыяй 1600–1629 гг.² Я. С. Сапега прымаў актыўны ўдзел у згаданай вайне і добра ведаў практыку абарончага будаўніцтва шведаў, якія шырока выкарыстоўвалі дасягненні галандцаў у фартыфікацыйным майстэрстве, таму асабістая ініцыятыва магната ў мадэрнізацыі абарончых умацаванняў Быхава вельмі верагодная. Як можна меркаваць па планах канца XVIII — пачатку XIX ст., у сувязі з мадэрнізацыяй фартэцый была часткова зменена і вулічная сетка горада. Логіка будаўніцтва фартыфікацый абумовіла неабходнасць размяшчэння дзвюх брам горада — Магілёўскай і Навабыхаўскай — з боку ад галоўных вуліц. Таму да новазбудаваных брам былі пракладзены дадатковыя вуліцы.

Людвісарская справа і забеспячэнне артылерыяй

Пры Я. К. Хадкевічу і Я. С. Сапегу ў Быхаве працаваў людвісар, які адліваў гарматы і званы для мясцовага арсенала і Ляхавіч. Гэта мела істотнае значэнне для забеспячэння зброяй Быхаўскай і Ляхавіцкай фартэцый. Размяшчэнне людвісарні ў Быхаве, на нашу думку, тлумачылася значнымі памерамі і рэсурсамі быхаўскай латыфундыі, што дазваляла забяспечыць дзейнасць людвісарні. Вядома, што ў студзені–лютым 1618 г. у Ляхавічы былі высланы тры новаадлітыя гарматы³. У 1629 г. таксама «зімовай дарогай» для ляхавіцкай царквы быў высланы звон, адліты з бронзы, закупленай для вырабу гармат⁴. У лютым 1630 г.

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 24–25; № 4912. P. 35. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 8.IX.1928; № 4969. P. 26. Г. Цехановіч да Я. С. Сапегі. Смаленск, 28.V.1629; P. 14–15.

² Dybaś B. Znaczenie wojen polsko-szwedzkich dla rozwoju fortyfikacji stałych w Rzeczypospolitej w XVII wieku (na przykładzie wielkich miast Prus Królewskich) // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. 2007. S. 201–214.

³ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3236. S. 475–478. Я. К. Хадкевіч да К. Каменскага. Вязьма, 25.I.1618; S. 483–486. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Гарадзішча, 20.II.1618; S. 495–496. Я. К. Хадкевіч да К. Каменскага. Вязьма, 25.II.1618.

⁴ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 4912. P. 41–42. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 4.I.1629; P. 43. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 10.I.1629. З апошняга ліста вядомая вага звона: 6 пудоў і 2 бязмены быхаўскай вагі (1 пуд складаў 48 фунтаў).

у Ляхавічы планавалі адправіць чатыры малыя гарматы, аднак з-за дрэннай дарогі адпраўка адкладвалася¹.

Вясной 1625 г. у выніку значнага пад'ёму вады ў рацэ быхаўскую людвісарню затапіла, а печ у ёй была пашкоджана. У сувязі з гэтым згадвалася, што майстэрня знаходзілася каля вялікага кавальера, г. зн. на ўскрайку горада каля ўмацаванняў². З лістоў служэбнікаў Я. С. Сапегі вядома, што ў 1627–1628 гг. у Быхаве працаваў людвісар Крыштаф. Вясной 1627 г., даведаўшыся аб пагаршэнні здароўя свайго бацькі, які працаваў у каралеўскай людвісарні ў Вільні, Крыштаф паехаў у сталіцу ВКЛ. А. Юдыцкі ў лісце да Я. С. Сапегі характарызаваў Крыштафа як добрага майстра, які быў «вядомы на ўсёй Русі», і з жалем пісаў, што людвісар не меў жадання заставацца ў Быхаве і хацеў заняць месца бацькі ў Вільні. Пры гэтым у Быхаве заставалася яго жонка, за якой ён мусіў вярнуцца. Апошняе сведчыць аб тым, што майстар пражываў тут стала. У канцы 1627 г. М. Хацімоўскі, каб затрымаць людвісара ў Быхаве, надаў яму і яго дзецям упажыццёвае валоданне тры валокі ў сяле Глухі і засценак у тры валокі. Жаданне пакінуць Быхаў у Крыштафа ўзрасло ў 1628 г., пасля атрымання каралеўскага прывілея на працу ў віленскай людвісарні. Аднак у час знаходжання ў Вільні людвісар забіў чалавека і, хаця быў вызвалены ад пакарання смерцю, вырашыў застацца ў Быхаве. Неўзабаве ён атрымаў заданне вырабіць некалькі малых гармат, памеры якіх павінен быў вызначыць Я. С. Сапега³. Прыклад людвісара Крыштафа вельмі яскрава паказвае, што ўтрымаць добрага рамесніка ў Быхаве, які знаходзіўся на ўсходняй мяжы ВКЛ, было няпростай справай.

Пры Я. К. Хадкевічу Быхаў быў забяспечаны артылерыяй, аб чым сведчыць запіс у тэстаменце гетмана 1621 г., а таксама спрэчкі паміж спадчыннікамі ў першыя гады пасля яго смерці⁴. Зрэшты, забеспячэнне Быхава гарматамі было адной з галоўных задач людвісарні, заснаванай магнатам. Папаўненне арсенала фартэцыі працягнулася пры Сапегам. Вядома, што ў 1655 г. у Быхаве мелася 30 гармат⁵. Наколькі паўплывала на склад быхаўскага артылерыйскага парка вайна 1654–1667 гг., у час якой

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 4969. P. 66. Г. Цехановіч да Я. С. Сапегі. Быхаў, 17.II.1630.

² Там жа. № 1837. P. 13.

³ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 19–20. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 11.V.1627; P. 35–36; P. 40–41; № 4912. P. 29–30. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. 15.XII.1627.

⁴ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 18. № 139. L. 10v, 13v.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1889. С. 715–716.

фартэцыя перажыла шэраг аблог і разбурэнняў, сказаць цяжка. Паводле апісанняў быхаўскай артылерыі 1692 і 1707 гг., арсенал фартэцыі на той час складаўся з 34–35 гармат, гербы і надпісы на якіх даюць магчымасць ахарактарызаваць намаганні ўласнікаў па забеспячэнні Быхава ўзбраеннем. У прыватнасці, у названых апісаннях згадваюцца дзве гарматы Жыгімонта II Аўгуста, адна Гераніма Хадкевіча, адна шведская і адна інфлянцкая. Усе яны трапілі ў Быхаў, верагодна, пры Я. К. Хадкевічу. Прычым дзве апошнія маглі быць трафеймі, захопленымі гетманам у час вайны са Швецыяй у Інфлянтах. Пры Сапеггах быхаўскі арсенал мог папоўніцца дзвюма гарматамі, вырабленымі пры Уладзіславе IV, а таксама дзвюма гарматамі з гербамі К. Л. Сапегі¹.

Аб практыцы забеспячэння быхаўскага арсенала порахам сведчыць наступны факт. У 1637 г. К. Л. Сапега пацвердзіў прывілей быхаўскім мяшчанам і пушкарам Гапею і Сахону Жываткевічам на трыманне трох валок, за што ім трэба было вырабляць порах. Быхаўскі стараста мусіў даваць ім неабходныя матэрыялы і работнікаў у дапамогу. Адносна вырабу пораху пушкары павінны былі кансультавацца з цэйгвартам. Салетра і сера выдаваліся пушкарам з замка, а вугаль ім неабходна было вырабляць самім². У 1627 г. А. Юдыцкі паведамляў, што ў Быхаве салетра дарагая, а бліжэйшымі месцамі, дзе яна магла каштаваць танней, былі Кіеў і Магілёў. Аднак у Кіеве на той час яе дастаць было нельга, а ў Магілёве кошт на салетру быў усё ж высокі. У такіх умовах больш выгадна стала набываць салетру ў Вільні³.

Гарнізон

На падставе згадак у лістах служэбнікаў Я. С. Сапегі можна ўявіць, як выглядаў гарнізон, ці замкавая пяхота, Быхава ў 1624–1633 гг. На чале гарнізона стаяў капітан або паручнік. Арсеналам апекаваўся цэйгварт. У 1637 г. цэйгвартам служыў нейкі Крыштаф⁴. На пачатку 1624 г., калі Быхаў перайшоў пад кантроль Я. С. Сапегі, у складзе замкавай пяхоты налічвалася 20 чалавек. У 1625 г. А. Юдыцкі пісаў, што колькасць жаўнераў неабходна павялічыць да 60. Аснову залогі складалі выбранцы, ці сяляне, якія за выкананне вайскавай службы былі вызвалены ад падаткаў са сваіх зямельных надзелаў. Аднак у рэгіёне, дзе былі моцныя праказацкія настроі, даверу да прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва было

¹ Савіцкі М. Артылерыя, замак і цэйхгаўз у крэпасці Стары Быхаў у 1692–1707 г. // Гістарычны альманах. 2009. Т. 15. С. 45–74.

² BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 1653. S. 78.

³ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 19–20; P. 24–25.

⁴ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 1653. S. 78.

мала. У такіх умовах частку гарнізона было вырашана фарміраваць з наёмных жаўнераў. Гэта, з аднаго боку, гарантавала большую вернасць гарнізона ўласніку горада, а з іншага — павышала яго баяздольнасць. Магчымасці наняць жаўнераў на месцы не было, таму прапаноўвалася шукаць наймітаў «у Літве»¹. Вясной 1625 г. у Быхаве было 10 служылых жаўнераў. Праз два гады, вясной 1627 г., Я. С. Сапега загадаў павялічыць замкавую пяхоту да 30–40 чалавек. Неўзабаве 30 пахолкаў (10 служылых жаўнераў і 20 выбранцаў) былі высланы ў Іказнь. Да восені 1628 г. памер быхаўскага гарнізона быў павялічаны да 60 чалавек. На пачатку наступнага года 50 пахолкаў (10 служылых жаўнераў і 40 выбранцаў) былі адсланыя да Я. С. Сапегі. Астатнія засталіся ў Быхаве «для пільнавання брам». Адсылка значнай часткі замкавай пяхоты з Быхава тлумачылася неабходнасцю абароны іншых маёнткаў, як у выпадку з Іказню, або неабходнасцю суправаджэння ўласніка на важных мерапрыемствах. Так, восенню 1632 г. на элекцыйны сойм у Варшаву магната суправаджалі 177 чалавек пяхоты: 48 жаўнераў (6 дзясятнікаў, 42 пахолкі) на чале з паручнікам з Быхава, 58 — з Іказні, 21 — з Блудзені. Пасля завяршэння сойму жаўнеры дайшлі з Я. С. Сапегам да Слоніма, а адтуль былі адпраўлены ў Быхаў, Іказнь і Блудзень. Пры гаспадару засталіся толькі 47 пахолкаў².

Памеры гарнізонаў у рэзідэнцыях Я. С. Сапегі шмат у чым залежалі ад патэнцыялу зямельных латыфундый. Як бачна з прыведзеных вышэй звестак, самыя вялікія залогі меліся ў Быхаве і Іказні, якія з'яўляліся цэнтрамі найбольшых зямельных комплексаў Я. С. Сапегі. Крыху меншым быў гарнізон Ляхавіцкага замка, у які ў 1626 г. планавалася набраць 40 выбранцаў³. Паводле тэстаменту К. Л. Сапегі 1656 г., толькі ў трох гэтых яго рэзідэнцыях меліся значныя запасы ўзбраення⁴. Такім чынам, у першай палове — сярэдзіне XVII ст. сярод сапегаўскіх рэзідэнцый толькі Быхаў, Іказнь і Ляхавічы ўяўлялі сабой значныя абарончыя аб'екты. На падставе колькаснага складу замкавай пяхоты можна параўнаць фартэцыі Сапегаў з радзівілаўскімі, што дапаможа ацаніць іх абарончы патэнцыял у азначаны

¹ Літвой у вузкім сэнсе ў азначаны перыяд называлі ўсходнюю частку сучаснай Літвы і заходнюю частку Беларусі.

² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 5–6. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 4.I.1624; P. 7–8; P. 9–10. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. 22.IV.1625; P. 11. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 30.V.1625; P. 14–15; P. 19–20; P. 22–23; P. 24–25; P. 27–29. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 22.III.1627; № 4912. P. 37–38; P. 41–42; VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius). F. 4. № 34104.

³ ЛННБУ ВР (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 103. Оп. 1. Т. 4. № 144. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. 11.II.1626.

⁴VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius). F. 4. № 13341. Тэстамент К. Л. Сапегі. 6.II.1656. P. 10.

перыяд. Так, для абароны Мірскага замка прыцягвалася каля 30 выбранцаў, Біржанскага замка — 80, Слуцка — 100¹. Апошні знаходзіўся ў цэнтры найбольшай прыватнай зямельнай латыфундыі на тэрыторыі ВКЛ, што дазваляла сканцэнтраваным значным рэсурсам на забеспячэнне яго абароны.

Вялікім клопатам для быхаўскіх ураднікаў было забеспячэнне замкавай пяхоты вопраткай і ўзбраеннем. Сукно на адзенне жаўнеры павінны былі атрымліваць кожны год. У 1624 г. А. Юдыцкі прапаноўваў набыць яго ў Вільні, дзе было танней, чым у блізкім Магілёве. У 1625 г. служэбнік меркаваў купіць для жаўнераў чорнае мараўскае сукно. Вясной 1626 г. пяхота была апранута ў новае, аднак вопратка хутка зношвалася. І ўжо праз год, вясной 1627 г., пахолкі мелі абшарпаны выгляд і наракалі на А. Юдыцкага, што той не забяспечыў іх матэрыялам для пашыву адзення. Служэбнік меркаваў паслаць за сукном у Вільню або ў Каралевец, на што Я. С. Сапега адпісаў, што сам забяспечыць жаўнераў вопраткай. У канцы 1628 г. А. Юдыцкі паведамляў, што ў Вільні сукно дарагое, і чакаў пастаўкі з Яраслава. Акрамя адзення, жаўнеры забяспечваліся зброяй — мушкетамі, шаблямі і сякеркамі. Падчас выправы ім выдавалася па фунце пораху, паўтара фунта свінцу, служылыя жаўнеры атрымлівалі месячны заробак, а выбранцы — па 3 злотыя ці 3 злотыя 15 грошаў. У студзені 1629 г., калі быхаўская пяхота была накіравана да Я. С. Сапегі, ёй быў дадзены таксама барабан, але пахолкі пайшлі без харугвы, якая была ў дрэнным стане. Новую харугву яны мусілі атрымаць у Ляхавічах. Вядома, што ў Быхаве працаваў слесар, які вырабляў гроты, ці наканечнікі для коп'яў. У далейшым яны высылаліся ў іншыя сапегаўскія рэзідэнцыі. Так, вясной 1627 г. у быхаўскага слесара мелася 100 гатовых наканечнікаў, а А. Юдыцкі загадаў зрабіць 150 дрэўкаў і 50 коп'яў, частка з якіх была неўзабаве выслана ў Іказнь².

Перадумовы і прычыны росквіту Быхава

У першай палове XVII ст. Быхаў дасягнуў значнага росквіту. Найбольш выразным сведчаннем гэтага з'яўляецца панарама Л. Куўро другой

¹ НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі). Ф. 694. Воп. 2. Спр. 10729. Скарбавая кніга Я. Радзівіла. 1618–1620. Арк. 10 адв.; AGAD. AR. Dz. VII. Nr. 641. S. 1–2. Інвентар слуцкага арсенала. 1620 ; AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych). AR. Dz. VII. Nr. 675. S. 1–7. Спіс жаўнераў Нясвіжскага замка. X.1656 ; Wisner H. Wojsko litewskie I poł XVII wieku. Cz. 1. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. 1973. T. 19. S. 119.

² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 7–8; P. 11; P. 19–20; P. 22–23; P. 24–25; P. 27–29; № 4912. P. 35; P. 37–38; P. 41–42 ; ЛІННБУ ВР (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, відділ рукописів). Ф. 103. Оп. 1. Т. 5. Арк. 127–129; Арк. 193–197.

паловы XVII ст. На ёй бачны горад, абкружаны магутным земляным валам, у якім меліся тры мураваныя брамы — Навабыхаўская, Магілёўская і Дняпроўская. Галоўнай архітэктурнай дамінантай Быхава быў велічны мураваны замак. Сярод шчыльнай гарадской забудовы ўзвышаліся праваслаўная і ўніяцкая цэрквы, каталіцкі касцёл, кляштар латэранскіх канонікаў і яўрэйская сінагога¹. Відавочна, галоўнай прычынай росквіту Быхава стала мэтанакіраваная дзейнасць яго ўласнікаў, найперш Яна Караля Хадкевіча і Яна Станіслава Сапегі. Разбудова рэзідэнцыі і ператварэнне горада ў магутную фартэцыю адпавядала іх інтарэсам і спрыяла развіццю быхаўскай латыфундыі. Але перадумовы і прычыны, якія падштурхнулі Хадкевічаў і Сапегу сканцэнтраваць свае намаганні на развіцці Быхава, варта разгледзець больш падрабязна.

Стварэнне вялікіх зямельных латыфундыі магнатамі стала з XVI ст. адной з найбольш эфектыўных стратэгіяў для ўмацавання пазіцыі сваіх родаў у доўгатэрміновай перспектыве. Магчымасці для атрымання ці набыцця зямель у межах гістарычнай Літвы, ці ядра дзяржавы, былі абмежаваныя, таму абсалютная большасць такіх латыфундыі былі створаны на землях далучаных да ВКЛ старажытнарускіх княстваў, якія маглі цалкам ці па частках перадавацца ва ўласнасць набліжаным да манарха прадстаўнікам знаці. Так сталася і з быхаўскай воласцю, якая ўжо XV ст. была падзелена на часткі і знаходзілася ў прыватным карыстанні. У сярэдзіне XVI ст. браты Геранім і Рыгор Хадкевічы здолелі сабраць у сваіх руках усе гэтыя часткі і ўтварыць вялікую латыфундыю. У гэты час былі зроблены значныя захады для развіцця Быхава: закладзены новы горад і ўзведзены абарончы замак. Аднак пасля смерці Рыгора Хадкевіча і яго бяздзетных сыноў іх уладанні, у тым ліку значная частка быхаўскай латыфундыі, перайшлі ва ўласнасць іншых родаў.

У пачатку XVII ст. Ян Кароль Хадкевіч здолеў сканцэнтраваць у сваіх руках увесь Быхаў і значную частку зямель вакол яго, што стварыла перадумовы для далейшага развіцця маёнтка. Напрыканцы свайго жыцця гетман атрымліваў 40–41 тыс. злотых прыбытку з усіх сваіх

¹ Волкаў М. Панарама Старога Быхава другой паловы XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 16–24. Шчыра дзякуем А. Ярашу, які знайшоў адзін з іканаграфічных узораў, на які арыентаваўся Л. Куўро пры выкананні панарамы Быхава. Ім стаў малюнак Кальварыі Мікалая Зебжыдоўскага 1600 г., з якога была скапіравана група асоб, выяўленая ў левым ніжнім вуглу быхаўскага малюнка. Факт капіравання даволі простых сюжэтаў пацвярджае нашае меркаванне аб нізкім узроўні мастацкай тэхнікі выканання панарамы, аўтар якой быў, найверагодней, вайскоўцам.

маёнткаў, з іх 12 тыс. ішлі з Быхава¹. Для параўнання: агульны прыбытак канцлера ВКЛ Льва Сапегі з уласных маёнткаў і дзяржаўных старастваў у 1605 г. павінен быў скласці 40 175 злотых. Пры гэтым найбольш значным маёнткам магната была Іказнь, прыбытак з якой складаў 5 тыс. злотых. Столькі ж прыносіла Магілёўскае стараства, адно з самых вялікіх у ВКЛ². Гэтае параўнанне пацвярджае значнасць быхаўскай латыфундыі Я. К. Хадкевіча ў першай палове XVII ст. Таксама становіцца зразумелым жаданне магната закласці ардынацыю менавіта ў Быхаве.

У далейшым Сапегі яшчэ больш узбуйнілі быхаўскую латыфундыю. Так, паводле плана Быхаўскага графства 1826 г., на той час да яго належаў 1 горад (Стары Быхаў), 6 мястэчак (Баркалабаў, Буйнічы, Дашкаўка, Гайшын, Новы Быхаў, Чэгрынка) і 31 фальварак. Паводле перапісу 1816 г., насельніцтва маёнтка складала 12 611 рэвізскіх душ мужчынскага полу, а з улікам жанчын — каля 25 тыс. чалавек³. Значная частка гэтых зямель (маёнткі Баркалабаў, Буйнічы, Дашкаўка і Новы Быхаў) трапіла ў валоданне Сапегаў у другой палове XVII ст. У 1690 г. колькасць дымоў іх складала: Стары Быхаў — 1417, Новы Быхаў — 412, Баркалабаў, Дашкаўка і Буйнічы — каля 590 (разам больш за 2,4 тыс.)⁴. Такім чынам, насельніцтва старабыхаўскага маёнтка, які, па ўсёй верагоднасці, быў сфарміраваны намаганнямі Я. К. Хадкевіча, напрыканцы XVII ст. павінна было складаць каля 10,6 тыс. чалавек. Усяго ва ўсіх гэтых маёнтках налічвалася больш за 18 тыс. жыхароў⁵.

У канцы XVII ст. быхаўскі маёнтак не быў самым вялікім зямельным комплексам Сапегаў. Так, у 1690 г. у Чарэі з Мялешкавічамі, Бабром налічвалася 5,4 тыс. дымоў, у Іказні, Друі і Асвеі, якія складалі адзін вялікі зямельны комплекс, — 3 762 дымоў, у Горах — 2 603, у Дуброўне —

¹ ЛІННБУ ВР (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 103. Оп. 1. Т. 2. № 92. Л. Сапега да Я. С. Сапегі. 15.I.1622 ; Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. № 973.

² ЛІННБУ ВР (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів). Ф. 103. Оп. 1. Т. 1. № 32. Я. Прашыцкі да Л. Сапегі. 23.VII.1604.

³ VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius). F. 23. № 102. План Быхаўскага графства. 29.V.1626.

⁴ Віцько Д. В. Міжусобная барацьба магнацкіх і сярэднешляхецкіх груп у Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII — пачатку XVIII ст. : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02. Мінск, 2007. С. 23–25, 137–139. Па Баркалабаве, Дашкаўцы і Буйнічах вядома намінальная колькасць дымоў — 250. Паводле падлікаў Д. В. Віцько, Сапегі заніжалі колькасць сваіх падданных у сярэднім у 2,356 разоў, што дазваляе вызначыць рэальную колькасць дымоў у гэтым маёнтку.

⁵ Паводле падлікаў Ю. Можы, у другой палове XVII ст. на дым прыпадала 7,5 чалавекі. Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi: w II połowie XVII wieku. Poznań, 1965. S. 130.

2 503, у Шкудах — 1 693, у Ружанах з Дзітвай — 1 387¹. Але ў першай палове XVII ст. сітуацыя выглядала інакш: для Я. Х. Хадкевіча і яго зяця Я. С. Сапегі быхаўская латыфундыя з’яўлялася найважнейшай часткай іх зямельнай уласнасці, таму яны ўкладвалі значныя сродкі ў развіццё Быхава. Менавіта тады былі ўзведзены шыкоўная мураваная рэзідэнцыя і магутныя фартыфікацыі вакол горада. Аб значнасці заслуг Я. Х. Хадкевіча і Я. С. Сапегі для развіцця Быхава можа сведчыць і наступнае параўнанне. Найбольшым прыватнаўласніцкім зямельным комплексам у ВКЛ было Слуцкае княства, у якім у 1690 г. намінальна налічвалася 7 205 дымоў². Гэта значыць, яно ў некалькі разоў пераўзыходзіла па сваім эканамічным патэнцыяле быхаўскую латыфундыю. Тым не менш у Слуцку так і не была ўзведзена мураваная рэзідэнцыя, а гарадскія абарончыя ўмацаванні Быхава не саступалі слуцкім.

Асноўнай крыніцай прыбыткаў з быхаўскага графства быў чынш, ці грашовыя выплаты яго жыхароў на карысць уласнікаў. Разам з тым магнаты імкнуліся павысіць прыбытковасць латыфундыі шляхам эксплуатацыі лясных рэсурсаў і продажу дзякла, ці прадуктаў, што ў якасці падаткаў здавала насельніцтва. Так, у 1618 г. службоўцы Я. К. Хадкевіча сплавілі ў Каралявец 8 віцін са 105 лаштамі попелу і 1100 бочкамі жыта³. А ў 1624 г. Я. С. Сапега, які толькі атрымаў кантроль над Быхавам, загадаў выправіць з маёнтка ажно 1000 падвод з рознага кшталту таварамі. Праўда, Ян Лазоўскі — службовец, што атрымаў гэтае даручэнне, — не змог сабраць такую колькасць падвод з-за адсутнасці грошай. Тым не менш у пачатку студзеня, як толькі рэкі пачаў скоўваць лёд, ён выправіў тавары з Быхава⁴. У 1627 г. М. Хацімоўскі згадаў аб неабходнасці вырабу струг. Гэты факт сведчыць аб тым, што адміністрацыя графства вяла гандаль па Дняпры⁵.

Вясной 1627 г. Я. С. Сапега вырашыў здаць Быхаўскае графства ў арэнду з мэтай атрымання наяўных грошай. У верасні таго ж года вяліся перамовы з віленскім яўрэем Самуэлем Мойзешавічам, які дапамагаў шукаць арандатара. Той напісаў да свайго бацькі Лазара Мойзеша ў Берасце, а таксама паведамляў, што 50 тыс. гатовымі грашыма маюцца ў скарбовага

¹ Па Чарэі з Мялешкавічамі, Бабром вядома намінальная колькасць дымоў — 2316. (Віцько Д. В. Міжусобная барацьба магнацкіх і сярэдняшляхецкіх групавак у Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII – пачатку XVIII ст. С. 137–139).

² VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius). F. 4. № 39747. Спіс дымоў у маёнтках Л. К. Радзівіл. 1690.

³ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3236. S. 530–533. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Гарадзішча, 6.V.1618.

⁴ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 2425. P. 1. Я. Лазоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 3.I.1624.

⁵ Там жа. F. 139. № 4912. P. 26. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 5.XI.1627.

пісара Паўла Якімовіча Галаўні, а нейкі Чуркоўскі не хацеў ні аб чым дамаўляцца без агляду інвентароў маёнтка. У сувязі з апошняй згадкай робіцца зразумелым, чаму летам 1627 г. у Быхаў з рэвізіяй быў высланы М. Хацімоўскі. У верасні ўраднік пісаў да Самуэля Мойзешавіча, што гадавы прыбытак з графства складае 25 тыс. злотых і яго можна з цягам часу павысіць. Для гэтага М. Хацімоўскі пачаў праводзіць упарадкаванне землекарыстання ў воласці і горадзе, што планаваў скончыць вясной 1628 г. Нягледзячы на поспехі ў рэфармаванні маёнтка, павялічыць прыбыткі з яго перашкодзілі неўраджаі і голад, якія працягваліся з 1627 па 1630 г. Тым не менш на пачатку 1630 г. графства было здадзена ў арэнду яўрэю Лазару Давідовічу, які прыехаў у Быхаў, каб асабіста кіраваць гаспадаркай маёнтка¹.

Адной з прычын, якая падштурхоўвала ўласнікаў Быхава ўкладваць значныя рэсурсы ў будаўніцтва ўмацаванняў вакол горада, была ваенная небяспека. У выніку войнаў з Маскоўскай дзяржавай канца XV — пачатку XVI ст. граніца ВКЛ адсунулася на захад, а гарады Падняпроўя набылі істотнае значэнне ў сістэме абароны дзяржавы. Вялікая ўвага да забеспячэння гарнізонам Быхава ў першай палове XVI ст. сведчыць аб узростанні яго ваеннага значэння². У канцы XVI — першай палове XVII ст. найбольшую пагрозу ўяўлялі нізавыя казакі. Адзін з першых нападаў на Быхаў яны здзейснілі ў 1590 г., і ў далейшым адміністрацыя графства пастаянна збірала інфармацыю пра дзеянні казакоў, каб папярэдзіць напад і зберагчы маёнтка і горад³. У час ваенных кампаній у Маскоўскай дзяржаве ў першай чвэрці XVII ст. Я. К. Хадкевіч актыўна выкарыстоўваў Быхаў і рэсурсы гэтага маёнтка для забеспячэння палявой арміі. У прыватнасці, зімой 1617–1618 гг. у горадзе збіраўся правіант для будучай летняй кампаніі

¹ LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1351. Л. Давідовіч да Я. С. Сапегі. Быхаў, 27.V.1630; № 1432. Р. 1. І. Дземідовіч да Я. С. Сапегі. Быхаў, 2.I.1629; № 1837. Р. 22–23. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 21.V.1627; Р. 27–29; Р. 32. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 14.IX.1627; № 2883. Р. 10. С. Мойзешавіч да Я. С. Сапегі. Вільня, 15.IX.1627; № 4912. Р. 15–16. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 18.VIII.1627; Р. 18. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 13.IX.1627; Р. 20. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 24.IX.1627; Р. 26; Р. 47–48. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 3.II.1629; № 4969. Р. 66. Г. Цехановіч да Я. С. Сапегі. Быхаў, 17.II.1630.

² Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / сост. М. М. Кром. М. : Варшава, 2002. С. 73, 105, 120.

³ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3236. S. 605–608. Я. К. Хадкевіч да К. Каменскага. Лагер пад Масквой, 18.X.1618 ; LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. Р. 5–6; Р. 9–10; Р. 14–15; Р. 27–29; Р. 35–36. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 9.II.1625; № 3661. Р. 9. А. Пукель да Я. К. Хадкевіча. Быхаў, 5.I.1614; № 4912. Р. 27–28. М. Хацімоўскі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 10.XII.1627; Р. 29–30; Р. 35; № 4969. Р. 14–15.

на ўсходзе¹. Пры Я. С. Сапегу рэсурсы быхаўскай латыфунды накіроўваліся на іншыя мэты. Нават ва ўмовах неўраджаю значныя запасы жыўнасці з Быхава высылаліся ў 1627 г. у Сапезын, у 1627–1628 гг. — на трыбунал у Менск². Гэта сведчыць аб значным гаспадарчым патэнцыяле маёнтка.

Размяшчэнне Быхава на Дняпры, які з’яўляўся выгодным гандлёвым шляхам, садзейнічала росту і развіццю паселішча. Таму быхаўскія мяшчане адчувалі сябе досыць упэўнена ў адносінах да ўласніка. Гэта пацвярджаецца намаганнямі быхаўчан атрымаць вольнасці. Аб «даўняй» просьбе мяшчан атрымаць прывілей ад уласніка ў 1627 г. пісаў А. Юдыцкі. Неўзабаве быхаўчане самі паехалі за прывілеем да Я. С. Сапегі³.

Сіла гарадской абшчыны бачная па змаганні супраць увядзення уніі ў горадзе. У першай палове XVII ст. уласнікі Быхава паслядоўна намагаліся прымусіць мяшчан наведваць уніяцкую царкву. У 1624–1625 гг., карыстаючыся тым, што адміністрацыя Я. С. Сапегі толькі пачала ўсталёўвацца ў горадзе, быхаўчане адкрыта выступалі з патрабаваннем адкрыць праваслаўныя цэрквы, закрытыя, відавочна, яшчэ пры Я. К. Хадкевічу⁴. Аднак дабіцца гэтага ім не ўдалося, і напружанасць у рэлігійным пытанні захоўвалася да сярэдзіны XVII ст. Так, у 1648 г. у Быхаве не было дзеючай праваслаўнай царквы, а К. Л. Сапега спрабаваў прымусіць праваслаўных мяшчан хаваць памерлых і ахвяраваць грошы на ўніяцкую царкву⁵. Сітуацыя змянілася ў выніку выбуху паўстання казакоў на Украіне ў 1648 г. і пачатку вайны з Расіяй у 1654 г. Перадумовы гэтых войнаў палягалі шмат у чым у рэлігійнай глебе. Таму, каб захаваць лаяльнасць быхаўчан, уласнікі былі вымушаны пайсці ім на саступкі, і ў другой палове XVII ст. у Быхаве была збудавана праваслаўная царква.

Высновы

Першая палова XVII ст. стала часам росквіту Быхава. Ён быў ператвораны ў наймагутнейшую фартэцыю на землях ВКЛ, абарончы патэнцыял і ваенна-стратэгічнае значэнне якой сталі добра бачныя ў час войнаў

¹ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 3236. S. 447–448. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Ляхавічы, 3.XII.1617; S. 450. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Ляхавічы, 28.XI.1627; S. 523–524. К. Каменскі да Я. К. Хадкевіча. Ляхавічы, 5.XII.1617.

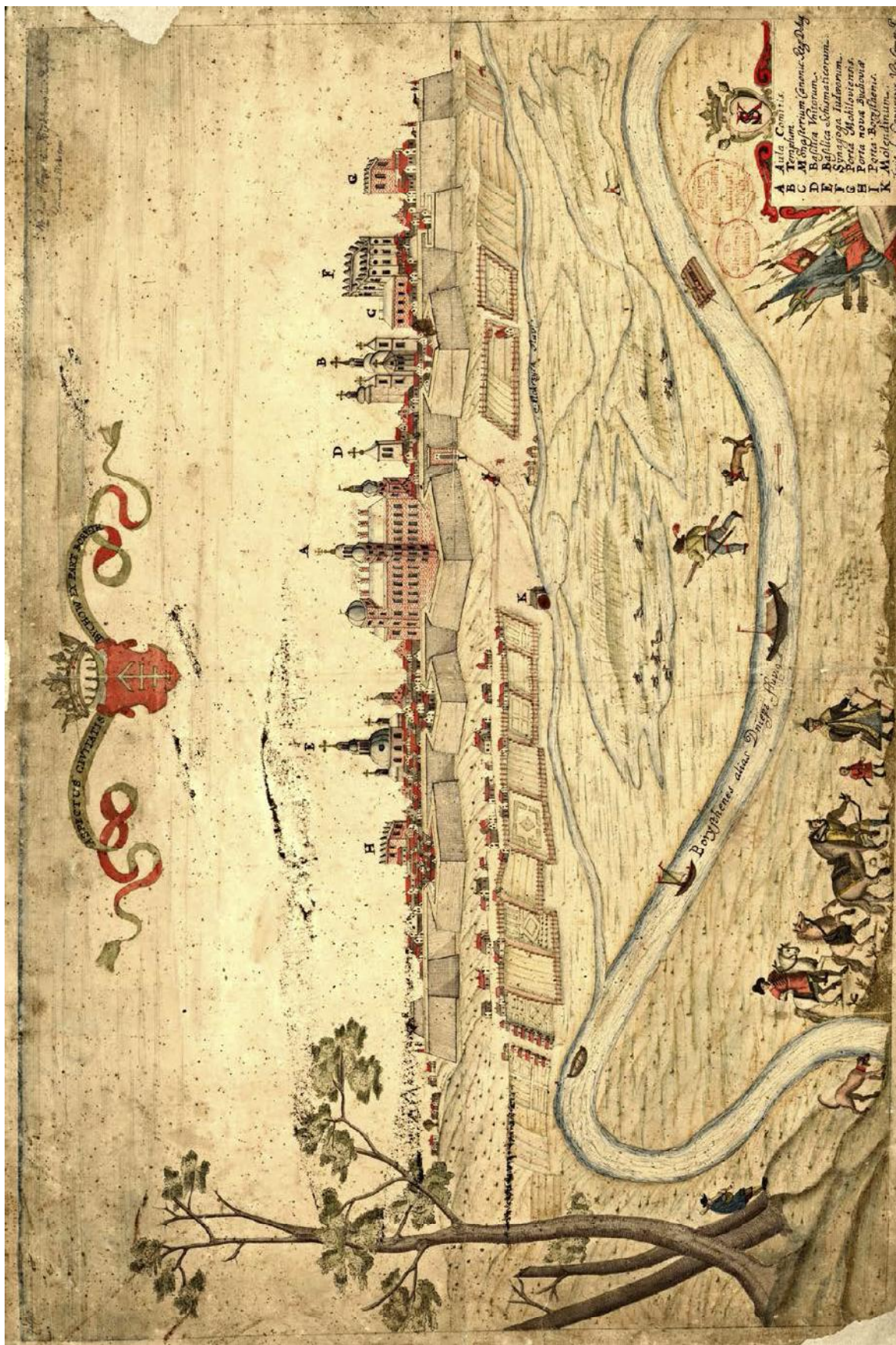
² LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius). F. 139. № 1837. P. 24–25; P. 27–29; P. 30. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 30.VIII.1627; P. 32; P. 40–41.

³ Там жа. F. 139. № 4912. P. 45; № 5300. P. 1–2. А. Юдыцкі да Я. С. Сапегі. Быхаў, 19.I.1627.

⁴ Там жа. F. 139. № 1837. P. 9–10; P. 14–15.

⁵ BCz (Biblioteka Czartoryskich). Rkps 1653. S. 266–268. К. Л. Сапега да праваслаўных мяшчан Быхава. Бялынічы, 6.I.1648.

сярэдзіны XVII — пачатку XVIII ст. Разам з тым у першай палове XVII ст. у Быхаве паўстала адна з найбольш вялікіх мураваных рэзідэнцый на ўсходзе Беларусі, што значна павысіла статус паселішча. Перадумовай для гэтага стала тое, што Быхаў з'яўляўся цэнтрам даволі вялікай зямельнай латыфунды. Такое становішча забяспечвала магчымасці для росту і развіцця паселішча. Аднак не менш важнае значэнне меў суб'ектыўны фактар, а менавіта дзейнасць уласнікаў горада Я. К. Хадкевіча і яго зяця Я. С. Сапегі. Для іх Быхаў з'яўляўся адным з найбольш значных зямельных комплексаў, асновай для ўмацавання пазіцый сваіх родаў у палітычным жыцці дзяржавы. Гэта тлумачыць імкненне Я. К. Хадкевіча да ўтварэння ардынацыі на Быхаве, а таксама ўзвядзенне мураванай рэзідэнцыі. Акрамя таго, абодва гэтыя магнаты былі дасведчаныя ў ваеннай справе і мэтанакіравана ўкладвалі рэсурсы ва ўмацаванні абараназдольнасці горада, што спрыяла яго росту і развіццю. Прыклад Быхава дае магчымасць больш дакладна зразумець прычыны з'яўлення і разбудовы магнацкіх рэзідэнцый, ход іх будаўніцтва, а таксама асаблівасці функцыянавання ў азначаны перыяд.

Мал. 4. Панорама Старога Быхава другой паловы XVII ст.